

MEHMET AYGÜN

TÜRKİYE'DE AMERİKAN EKSENLİ
MUHAFAZAKÂRLIK

MÜMTAZ TURHAN
VE BATILILAŞMA
TARTIŞMALARI

DOĞU KİTABEVİ

Doğu Kitabevi
Sosyologca Kitapları Dizisi
20

T.C
Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No:
16997

Sosyologca Kitapları Dizisi
Genel Yayın Yönetmeni:
Ertan Eğribel/Ufuk Özcan

Kapak ve Sayfa Düzeni
Atilla Ceylan

Baskı
Ofis Matbaa Yayın Kağıt San. Ltd. Şti.
Davutpaşa Cad. Güven İş Merkezi
B Blok No: 388 Topkapı - İstanbul
Tel: 0212 576 47 15

1. Baskı,
İstanbul, Ocak 2013

Bu kitabın tüm yayın hakları Doğu Kitabevi'ne aittir.
Tanıtım için yapılacak alıntılar dışında tüm alıntılar ve görseller
Kültür Bakanlığı Telif Hakları Sözleşmesi
gereği yayınevinin iznini gerektirir.

ISBN: 978-605-5296-18-6

Doğu Kitabevi
Cağaloğlu Yokuşu, Narlıbahçe Sokak, No: 6 Cağaloğlu İstanbul
Tel: 0212 527 29 26 Faks: 0212 527 29 26

www.dogukitabevi.com

*Yetiřmemde büyük emeği geçen
amcam Mustafa Öğür'ün
(1942-2012)
güzel anısına*

İÇİNDEKİLER

Amerikan Eksenli Muhafazakârlık İle Soğuk Savaş Milliyetçiliğinin Mümtaz Turhan'da Buluşması ve Tecessümü	7
Önsöz	11
GİRİŞ.....	15
I. MÜMTAZ TURHAN'IN BİR SOSYAL BİLİMCİ OLARAK PORTRESİ	
Mümtaz Turhan'ın (1908-1969) Hayatı ve Eserleri	25
Yol Arkadaşlarının Gözüyle Mümtaz Turhan	43
Ziya Gökalp ve Erol Güngör Arasında Bir Köprü Ziya Gökalp Düşünce Geleneğiyle Bağlı	51
Mümtaz Turhan'ın Bıraktığı Miras: Erol Güngör	59
II. MÜMTAZ TURHAN'DA OSMANLI BATILILAŞMASI	
XIX. Yüzyıl Osmanlı Batılılaşması ve Dönemleri.....	73
Lale Devri.....	74
III. Selim Dönemi	77
II. Mahmut Dönemi	80
Tanzimat Dönemi	82
II. Abdülhamit Dönemi	86
Meşrutiyet Dönemi.....	88
III. MÜMTAZ TURHAN'DA CUMHURİYET DÖNEMİ BATILILAŞMASI	
Mevcut Batılılaşma Tartışmaları: Dört Farklı Seçenek	97
Cumhuriyet Batılılaşmasına Yönelik Eleştirileri	107
Türk Batılılaşmasının Süreğen Sorunları ve Başarısızlık Nedenleri	137
Mümtaz Turhan'ın Batılılaşma Önerisi	143
SONUÇ.....	157
Kaynakça	167
Ek: Mümtaz Turhan Bibliyografyası	169

Amerikan Eksenli Muhafazakârlık ile Soğuk Savaş Milliyetçiliğinin Mümtaz Turhan'da Buluşması ve Tecessümü

1990'lı yılların ortalarında, doktorası üzerinde çalışan genç bir asistanken, her zaman canlı sosyoloji koridorunda tanıdığım, güler yüzü ve heyecanı yüzünden hiç eksik olmayan bir öğrenciydi Mehmet Aygün. Bir seminer grubunda, büyük ihtimalle Baykan Sezer'in şanslı öğrencilerinin arasında, bulunuyordu. O dönemde Baykan Sezer'in seminerleri çok renkli geçer, öğrenciler, hocalarının yönlendirmesiyle yaptıkları çalışmalarla kısa sürede disiplin kazanıp olgunlaşırlar, kendilerini akademik hayatın içinde hissederlerdi. Kolayca gözlemlebilir bir durumdu bu benim için. Mehmet'i, çekingencilik ve tevazuu ile çelişki oluşturacak ölçüde hep merak dolu, kafasında problemler yüklü, derslerle de yetinmeyen bir öğrenci olarak hatırlıyorum -söylemeli, bugünlerde böyle bir öğrenci tipine tesadüf edemiyoruz pek. Tanık olduğum kadarıyla verimli bir öğrencilik dönemi geçirdi. Ders aralarında, koridorda karşılaştığımızda veya arada uğradığı Mahmut Arslan'ın odasında, mezuniyet sonrası yapmak istediklerini konuşuyorduk. Aykırı bir Bolşevik sima, Sultan Galiyev'in fikriyatı ve faaliyetleri hakkında çalışmak istiyordu. Galiyev, başka hiçbir sosyoloji bölümünde adının bile bilinmediği, 60'lardaki geçici parıltısının ardından unutulmuş terk edilmiş, ama Sovyetler'in çöküşü sonrasında bazı siyasal çevrelerde yeniden hatırlanan bir isimdi. Kendisini bu konuda çalışması için hep arkadaşça cesaretlendirmeye çalıştım. Daha sonra her nasılsa birdenbire ortadan kayboldu. Uzun yıllar sonra geldiğinde, yokluğunu "hayat gaileleri" ile açıkladı. Kendinden bahsetmeyi pek seven biri olmadığı halde, belki de benim gösterdiğim biraz ısrarlı merakım sonucu böyle bir açıklama yapma gereği duymuştu. Çok daha sonra, bunun başka bir açıklaması olabileceğini fark ettim ve gene merak edip sorumu yineleyince, yüksek lisans yapması için özendirilmek yerine, akla gelebilecek her konuda etrafa çeki düzen vermek istemesiyle nam salmış bir hocasının "köyüne dönersen senin için daha iyi olur!" tavsiyesiyle karşılaşmış olduğunu duydum ve şaşırmadım. Neyse, 2000'lerin sonlarıydı, galiba 2008, tek-

rar görüştüğümüzde, hayat gailelerinin onu daha da olgunlaştırdığını gördüm. Bu kez yüksek lisans programına girmek için daha bir heyecan ve özgüven doluydu. Halinde, hedefini uzun süre ertelediği için belli bir pişmanlık da vardı sanki. Şimdiyse, şartları uygundu. Bir lisede (Mümtaz Turhan Sosyal Bilimler Lisesi) öğretmendi ve sosyolojiyle bağını koparmamıştı. Hangi konuda çalışmak istediğini sordum. Çağdaş fikir hayatı ve fikir öncüleri büyük ilgisini çekiyordu. Ama belli bir konu söylemedi. Fazla uzatmadan ben de, madem adını taşıyan bir lisede hocalık yapıyorsun, tez konun Mümtaz Turhan olabilir pe-kala, dedim. Anlaştık ve elinizdeki bu çalışma çıktı ortaya.

Kitabın konusuyla doğrudan ilgili olmayan bu hikayeyi neden anlatıyorum? Elbet belli sebepleri var. Önce, ilk bakışta kişisel miyarda gördüğümüz birçok olayın daha karmaşık bir üst planda anlam kazandığını kabul etmek gerekiyor. Yani hikaye katıyen kişisel değil. Üniversitenin, fikir hayatımızın ve ülkenin genel gidişatının nasıl karmaşık süreçlerle biçimlendi(rildi)ği anlaşılmazsa, kişisel hikayeler anlatmanın da bir anlamı yok. Bir roman, sözgelişi *Bir Bilim Adamının Romanı*, *Bir Fikir Adamının Romanı* yahut *İslamcı Bir Şairin Romanı* (her üçü de çok değerli eserler) bir ülkenin zihniyet tarihinin sosyolojisini başarıyla nasıl yansıtabiliyorsa, bir kitabın oluşum serüveninin ya da Mümtaz Turhan gibi bir devrin önde gelen bir sosyal bilimcisinin kırılmalarla dolu hayat hikayesinin tahlil edilmesi de, bir ülkenin yaşadığı dramlar, atlattığı badi-reler hakkında önemli ipuçları verebilir.

Bu kitabın odaklandığı başlıca meselelerden biri, Türkiye'nin 1950'lerde yaşadığı eksen kaymasının Mümtaz Turhan'ın bireysel tercihlerinin ve bilimsel-politik faaliyetlerinin gelişiminde ne gibi izdüşümleri olduğudur. Aslında bu çerçeve, her ne kadar düşünürün daha çok eserleri üzerinden bir okumaya ve tartışmaya ağırlık verilmiş olsa da, kitabın özünü ele veriyor. Şüphesiz Mümtaz Turhan başka yönlerden de ele alınabilecek bir kişilik. O nedenle konunun tek bir çalışmayla tüketilmesi düşünülmemelidir. Türkiye'nin ortam ve koşullarının değişmesi yeni okumalara izin verebilir. "Okuma" dediğimiz etkinlik zaman ve mekandan büsbütün münezzeh değil. Gene de bir düşünürün güncel kaygılardan mümkün mertebe uzak, kendi çağının şartları içinde kavranılmasına çalışılmalı. Yaşadığı devir ve faaliyetlerinin bütünü göz önünde bulundurulduğunda Mümtaz Turhan'ın en çarpıcı yönlerinden biri muhafazakâr ve milliyetçi argümanlar öne sürmüş bir kişi olmasıdır. Üstelik bu yönü, onun sosyal bilimci yönünden de keskin bir biçimde ayrılmamaktadır. O halde önemli bir başlangıç noktası, Mümtaz Turhan'ın muhafazakâr-milliyetçi anlayışının ne gibi özellikler taşıdığının sorgulanması olabilir.

Muhafazakârlık denince, geleneksel toplumsal değerleri, kurulu düzeni, statükoyu koruma amacını güden, her türlü değişimi reddeden bir düşünce ve davranış tarzı anlaşılıyor genelde. Daha ileri bir tanıma göre muhafazakârlık,

toplumun dokusunda, toplum üstü bir elit zümre ya da yabancı bir güç tarafından harici olarak, “topluma rağmen” yaratılmak istenen radikal değişikliklere direnç gösteren, toplumsal-kültürel değerlerin korunmasını savunan sağ kanat siyasal ideoloji anlamına geliyor. Halbuki her soyut tanım gibi bu tanımın da tartışmalı yönleri var. Ülkemiz örneğinde, muhafazakâr denince ilk akla gelen, belirli toplumsal-kültürel değerlerden (en başta da din merkezli değerler ve “örf” adını verdiğimiz şeyler) vazgeçmemekle birlikte, neredeyse iki yüz yıldır bir türlü kaçınmadığımız Batılılaşma olgusuna karşı durmadan, Batı’nın dünya egemenliğini tartışmayıp onu belirli yönleriyle onaylayan, kurulu dünya düzeninin ürettiği klasik argümanları içselleştirip savunan, birçok veçheyle (ekonomi, hukuk, eğitim, teknik vb. alanlarda) yenileşmenin/Batılılaşmanın taraftarı olan, hatta bu doğrultuda etkin rol alan kesimlerin tutum ve davranışlarıdır. Demek ki muhafazakârlık, mutlak anlamda değişmeye dirençli temsil etmiyor. Tam tersine, Türkiye’nin özellikle son altmış yıllık somut tecrübelerini göz önünde bulunduracak olursak, en büyük toplumsal değişim atılımlarını muhafazakâr-sağ parti ve hükümetlerin gerçekleştirdiğini iddia etmek mümkün.

“Muhafazakâr sosyolog” denildiğinde iş daha da karmaşıklaşıyor. Çünkü bu sıfatla anılan her hangi sosyolog olursa olsun, tartışmalarını ve çözüm önerilerini Batı sosyolojisinin bilindik, güne-çağa uygun çerçevesi içinde yürütmektedir. Bu durumda, sözgelişi bundan yüz yıl önceki hakim sosyolog tipinin, toplumların evrensel evrimsel gelişim zincirinin halkaları olduğu varsayılan “kabile-aşiret-ümme-millet” skalası içinde nihai noktada yer alan “millet”i insanlık tarihinde büyük bir sıçramayı temsil eden bir aşama olarak görürken, önceki bütün devirleri mütekamil olmayan, “geri” bir aşama sayması muhafazakârlık/değişimcilik ayrımı çerçevesinde nasıl değerlendirilebilecektir? Şu da var: O dönem için bir tür “ilericilik”, “yenilikçilik” olarak görülen bir gelişme bugün nasıl oluyor da muhafazakârlıkla eş tutulabiliyor? Zamanımızın hakim sosyolog tipinin “millet” aşamasına kuşkuyla, küçümsemeyle yaklaşması, aslında yüz yıl önceki sosyolog kuşağının “ümme ve imparatorluk” aşamasını iptidai bulup aşağılamasına çok benzer bir nitelik taşıyor. Bugün “millet” aşaması küreselleşme sürecine uyarlanma, uyum adına hor görülüyor. Yaklaşım farklılığı bariz olsa bile sonuç değişmemektedir. Başka deyişle her iki dönemde de Batı’nın dünyaya empoze ettiği stratejilere, değerlere, kurumsal örgütlenmelere uyarlanma ve uyum öne çıkmaktadır. “Değişim yanlısı muhafazakârlık” asıl bu açıdan okunmalıdır. Mümtaz Turhan’ın sosyal bilimciliği ve siyasal tercihleri de bu kavram çerçevesinde anlam kazanmaktadır. Onun bilimsel ve siyasal etkinliklerini sürdürdüğü dönem, Türkiye’nin yakın tarihinde gerçekleşen “milletleşme” ile “küreselleşme” süreçlerinin (iki önemli dönüm noktası) tam ortasında yer almaktadır. Gerek bilimsel gerekse

siyasal düzeyde Turhan'ın yaklaşımı bir yandan "milletleşme"nin yeni bir yorumunu ortaya koyarken, diğer yandan Amerikanlaşmanın ve dışa bağımlılığın gereklerine uygun bir pozisyon alışı temsil edecektir. Çok Partili yaşama geçildikten sonra adı öne çıkan sosyal bilimcimiz, "değişim yanlısı muhafazakâr" tipine tümüyle uymaktadır. Savunduğu argümanlar, Soğuk Savaş konjonktüründe biçimlenen Batılılaşma eğilimlerinin bütün temel unsurlarını barındırmaktadır: Milli kalkınma, serbest kültür değişimi, geleneksel değerlerin korunması, beyin gücünün geliştirilmesi, yüksek teknik okulların kurulması, piyasa ekonomisinin güçlendirilmesi, komünizmle etkin mücadele vb. öneriler dile getirmiştir. Görüleceği gibi Mümtaz Turhan'da Türk toplumuna ait bir şeyleri muhafaza etme kaygısından ziyade Anglo-Amerikan sosyal bilim parametrelerine uygun düşecek bir toplumsal değişme programını inşa etmek kaygısı ağır basmaktadır. Muhafaza edilmesini öngördüğü değerler (İslami inançlar ve milli kültür alanı vb.) ise, aslında temel Batıcılılaşma hedefine uyumlu bir şekilde dizayn edilmek istenen değerlerdir. Konjonktüre uygun, yeni tip-te "milliyetçilik" de, "muhafazakârlık" da bu ana hedeften beslenmektedir. NATO'nun güneydoğu kanadında jandarmalık görevini üstlenmiş olan Türkiye'de Soğuk Savaş dönemi büyük ölçüde "ikili anlaşmalar" ve Sovyetler'in baskısı ile belirlenmiştir. Dönemin koşulları sosyal bilimcilerin toplum mühendisliğine doğru meyletmesine izin vermektedir. Başlıca uygulama sahası siyaset olduğu için, Mümtaz Turhan gibi birçok sosyal bilimcinin bariz bir şekilde siyasi angajmanlar içine girmesi ve sosyal bilimci rolünden kolayca uzaklaşmaları şaşırtıcı olmamaktadır.

Ufuk Özcan

ÖNSÖZ

Ülkemizde Batılılaşma yaklaşık 250 yıllık bir süreci kapsamaktadır. Batı karşısında alınan askeri yenilgilerin önüne geçmek, ilerleyen dönemlerde imparatorluğun kötü gidişini durdurmak, yıkılışının önüne geçmek çabası içinde şekillenen Batılılaşma, Cumhuriyetin Tek Parti döneminde yeni eğilimler ve anlamlar kazanmıştır. Gerek Osmanlı gerekse de Cumhuriyet döneminde devletin siyasetinin merkezinde yer alan Batılılaşma, Osmanlı-Türk toplum düşüncesinin de temel konularından biridir. Sosyolojinin ülkemize girişi ile birlikte sosyolojinin ve sosyologların da yoğun olarak ilgilendikleri bir olgu olmuştur. İlgilenmekten öte farklı Batılılaşma modellerinin savunuculuğunu yapmışlardır. 1950’li yıllarda öne çıkan ve dönemi temsil eden Mümtaz Turhan, bu tip sosyologlarımızdan biridir.

Turhan, ülkemizde Batılılaşma sürecini bilimsel bir temelde, sistematik olarak ele alan düşünürlerin başında gelmektedir. Başta *Kültür Değişimleri* ve *Garp-lılaştırmanın Neresindeyiz* eserleri olmak üzere tüm çalışmalarında Batılılaşma olgusu merkezi bir yer işgal etmiştir. Osmanlı-Türk Batılılaşma sürecini “Empoze/Mecburi Kültür Değişimleri” ve “Serbest Kültür Değişimleri” ikili ayrımı içinde dönemlendiren Turhan, her bir dönemin temel özelliklerini, eğilimlerini ve Batılılaşma pratiklerini ortaya koymuş, siyasal müdahalelerden uzak gerçekleşen ve kendi ifadesi ile “Serbest Kültür Değişimleri”nin övgüsünü yapmıştır. Bu tavrıyla devrimci değil, evrimci bir karaktere sahip Anglo-Sakson modernleşme modelini savunmuş, 1950’lerde ülkenin kalkınması adına getirdiği Batılılaşma önerisini de bu modele yaslamıştır. Bu yönüyle, sanıldığı kadar aksine Ziya Gökalp’in sosyoloji anlayışından ziyade Prens Sabahattin’in liberal sosyoloji ekolüne yakınlaşmaktadır.

Mümtaz Turhan, II. Dünya Savaşı’ndan sonra ülkemizde ortaya çıkan siyasi ve ekonomik liberalleşme eğilimi ile birlikte, geçmiş dönemin siyasal uygulamalarının ve bilimsel anlayışının eleştirisine öncülük etmiş bir isimdir. Bu

dönemde, kendisi de bir zamanlar içinde yetiştiği Alman ekolünden koparak Anglo-Amerikan bilim anlayışıyla bağ kurmuştur. 1950'ler, yeni baştan kurulan dünya dengesi içinde Türkiye'nin belirli bir yerde konumlandığı ve yakın geçmişin deneyimlerinden sıyrılmaya dönük adımların atıldığı yıllardır. Türkiye'nin siyasal ve toplumsal yaşamı çok partili sistem içinde yeniden biçimlendirilecektir. Böyle bir dönemde tek parti rejimine ve Kemalist modernleşme pratiklerine yönelik eleştiriler yoğunlaşmıştır. Mümtaz Turhan, tek parti döneminin siyasal uygulamalarından (özellikle laiklik ve devrimcilik ilkeleri doğrultusunda girilen uygulamalardan) olumsuz yönde etkilenen, çıkarları zedelenen muhafazakâr kesimlerin sözcülüğünü üstlenmiştir. Aynı zamanda, Soğuk Savaş koşullarında yükselişe geçen anti-komünist, milliyetçi hareketin de ideologudur. Soy ve kan esasına dayandırmadığı milliyetçiliği millet olmanın temel bir koşulu olarak gören Turhan, Türkiye'nin Atlantik bloku içindeki siyasi-askeri-ekonomik konumlanmasına ve rolüne bağlı olarak anti-komünist bir tavırla milliyetçilik vurgusunu artırmıştır. Turhan, belli görüş ve önerileriyle de liberal muhafazakâr tavrılı bir düşünürümüzdür. Bu özellikleriyle ülkemizde mevcut siyasal yelpazenin hatırı sayılır bir kısmını kucaklayabilmektedir. Katıksız bir şekilde Batı medeniyetini savunması, ekonomik ve toplumsal kalkınmanın yolunun Batılılaşmadan geçtiğine olan inancı ve Batı'nın temel değerlerinin (özellikle Anglo-Amerikan bilim anlayışının, hür düşüncenin ve demokrasinin) ülkemize aktarılmasına vurgusu liberal muhafazakâr kesimlerde bir karşılık bulmuştur.

Osmanlı'nın son dönemlerinde II. Meşrutiyetin ilanı tarihinde doğan, çocuk yaşta İmparatorluğun yıkılışına, genç yaşta ise Cumhuriyetin kuruluşuna tanıklık eden Turhan, yeni kurulan rejimin, ülkenin ekonomik ve kültürel kalkınmasını sağlamak ve ihtiyaç duyduğu bilimsel kadroları yetiştirmek için Avrupa'ya öğrenci gönderme projesi içinde Almanya'ya gönderilen ilk öğrenci grubu içinde yer almıştır.

Turhan, entelektüel ve bilimsel çalışmaları, siyasetle ilişkisi ve üstlendiği misyon, Tek Parti dönemi modernleşmesine karşı eleştirilerine eşlik eden alternatif bir modernleşme önerisi, sosyalizme karşı mücadelesi gibi nedenlerden dolayı belirli siyasal kesimlerin ilgisine mazhar olmuş bir düşünürümüzdür. Bu açıdan onun bir entelektüel, sosyal bilimci ve politikacı olarak portresi yakın tarihimizin belli bir döneminin siyasal eğilimlerini, düşünsel özelliklerini anlamak ve Türk düşüncesinde süregelen çizgileri takip etmek imkanı vermektedir. Çalışmamız, bu imkanı değerlendirme denemesidir.

Bu kitap, "Mümtaz Turhan ve Batılılaşma Tartışmaları" başlıklı yüksek lisans tezimin gözden geçirilmiş halidir. Ortaya çıkması ve yayınlanmasında her türlü desteği ve cesareti veren, aynı zamanda tez danışmanım olan Ufuk Özcan'a sonsuz teşekkür ederim. Ertan Eğribel hocam jürimde bulundu, çalışma-

mı olumlu bir yönde değerlendirdi ve tez sonrası çalışmalarımı Sosyologca'da sürdürmem için bana olanak tanıdı; desteğini unutamam. Titiz bir okuma ile kitabın düzeltmelerinde büyük emeği geçen edebiyat öğretmeni Metin Necmi Koç'a, eserin toplumla buluşmasına aracılık eden Doğu Kitabevi'ne ve yayınevi yöneticisi İbrahim Horoz'a, çalışma sırasında bana destek olan eşim Keziban Aygün'e teşekkürler.

*Eylül 2012
Yenibosna / İstanbul*

GİRİŞ

Batılılaşma sorunu yaklaşık iki yüz yıldır Türk sosyolojisinin / düşüncesinin temel tartışma konularından biri olmuştur. Aslında devletin de temel siyasetine yön ve biçim veren sorundur. Türk toplumunda düşüncenin siyasete bağlı olarak gelişmesi ve değişmesi geleneğine uygun olarak Batılılaşma Türk sosyolojisinin temel konusunu oluşturmaktadır. Batılılaşmanın bir devlet politikası şeklinde yürütülmesi nedeniyle diğer tüm toplumsal sorunlar bu soruna bağlı olarak şekillenmiştir.¹ Türkiye’de Batılılaşma hareketi 19. yüzyılın başlarında başlamış ve bir geleneğe dönüşmüştür. O dönemlerden bu günlere Batılılaşma ile ilgili yapılan tartışmalar ve getirilen çözüm önerileri büyük bir birikime ve geniş bir literatürün doğmasına yol açmıştır. Batılılaşma sürecine girmiş başka toplumlarda bu denli zengin bir birikimin ve literatürün varlığı tartışmalıdır.² 19. yüzyılın ortalarına kadar Batılılaşma Osmanlı siyasal ve bürokratik elitinin öncülüğünde sürdürülmüştür. Yüzyılın ortalarından itibaren aydınların Batılılaşma sürecindeki etkinliği artmıştır. Bundan sonra Batılılaşma sadece siyasetin değil toplumsal düşüncenin de başat konusu haline gelmiştir. Diğer toplum sorunları bu konuyla ilişkili olarak gündeme getirilmiş ve bu süreç doğrultusunda ele alınmıştır. Hemen her Türk aydını bu sürece bir şekilde katkıda bulunmuş ve sahip olduğu Batılılaşma anlayışı doğrultusunda tartışmalara yön vermeye çabasında olmuştur. Görünüşte Batılılaşma tartışmalarına en uzak yazar ve şairler bile bir şekilde bu tartışmalarda yer almışlardır. Kabaca söylersek, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren edebiyatçılar ve şairler Batılılaşma sürecinde ön plandadır. Başlangıçta Namık Kemal, Ziya Paşa, Şinasi vb. gibi öncü isimlerin yerini yüzyılın sonlarına doğru sosyologlar almaya başlamış ve tartışmalarda öne çıkmışlardır.

¹ Baykan Sezer, “Türk Sosyologları ve Eserleri-I”, *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi - I. Sayı, İstanbul, 1989.

² Ülkemiz bu açıdan ancak Rusya ile karşılaştırılabilir.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte sosyologların Batılılaşma süreci üzerindeki etkileri artmıştır. Prens Sabahattin ve Ziya Gökalp temsil ettikleri farklı sosyoloji anlayışları doğrultusunda Batılılaşmaya yön verme çabasında olmuşlardır. Öyle görünüyor ki, bu tartışmaların merkezinde yer alan aydın ve yazarlar bugün Türk düşüncesinde daha çok hatırlanan, anılan aydınlar olmuştur. Çalışma konumuz olan Mümtaz Turhan'ın da günümüzde tekrar gündeme gelmesi Batılılaşma tartışmalarının bir başka boyutta yeniden canlılık kazanması nedeniyledir. Ülkemizde aydın ve düşünürleri önemli, uzun yıllar sonra yeniden hatırlanır kılan olayın, daha çok Batılılaşma sürecine vermeye çalıştıkları yön ve bu konuyla ilgili getirdikleri açıklamalar olduğu görülmektedir. Başlangıçta padişah ve devletin öncülüğünde küçük bir yönetici elit zümre tarafından gerçekleştirildiği dönem hariç tutulursa, modern eğitim kurumlarında yetişen ve sayıları artan aydınların Batılılaşma hareketlerinde giderek daha fazla ön plana geçtikleri söylenebilir. Bazıları süreci bizzat belirlerken bazıları da süreç üzerinde büyük etkilerde bulunmuşlardır. Ancak şurası unutulmamalıdır ki, aydınların süreç üzerindeki başarısı siyasetle ve devletle olan ilişkilenme tarzlarının niteliğine ve -en az bunun kadar önemli olan- çeşitli Batı ülkelerinden aldıkları desteğe bağlı olmuştur. Yürütülen siyasete bağlı olarak belli düşünceler / düşünürler öne çıkma imkanı bulmuştur. Bu aydınların ortak özelliği ya Batı tarzı eğitim kurumlarında yetişmeleri ya da Batı'nın belli merkezlerinde eğitim görmeleridir.

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde Batılılaşma tartışmasız bir şekilde devletin siyasal tercihi haline gelmiştir. Dönemin özel koşulları ve otoriter yönetim anlayışı gereği, bu konuda tartışmalar azalmasa bile daha güdümlü bir hale gelmiştir. Batılılaşma karşıtı eleştiriler baskılanmış, ancak her dönemde olduğu gibi bu dönemde de Batılılaşma karşıtlığı toplumun belli kesimlerinde devam etmiştir. Bu dönemin muhafazakâr aydınları belli belirsiz ve soyut düzeyde bir eleştiri geleneğini sürdürmüşlerdir.³ Doğrudan Batılılaşmanın (II. Meşrutiyet döneminde belirginleşen fikir hareketlerinin ortak özelliği Batıcı olmalarıdır) kendisine yönelik olmasa bile, Cumhuriyet döneminde eskisinden biraz daha sert süren uygulamalara alttan, ihtiyatlı bir şekilde yönetici kesimi etkilemeye dönük eleştiriler sürmüştür. 1946 sonrasında Çok Partili döneme geçişle / dönüşle birlikte, değişen dünya konjonktürüne uyum sağlama eğilimleri güçlendiğinde, siyasette bir liberalleşme gözlemlenmiş ve eleştiriler Osmanlı Batılılaşmasını da kapsar biçimde daha somut, açık ve anlaşılır bir biçime dönüşmüştür. İşte bu noktada Mümtaz Turhan'ın ismi, bu geleneğin en önemli temsilcisi olarak öne çıkmıştır.

³ Tanel Demirel, "Mümtaz Turhan", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, Cilt: 3, İletişim Yay., İstanbul, 2003, s. 228, 233.

Mümtaz Turhan, 1950 sonrası Türk düşüncesi içinde öne çıkan, sağ muhafazakâr düşüncenin en önemli temsilcisidir. Gerek Türk düşünce dünyasını daha yakından tanımak, gerekse de bugün devam eden Batılılaşıma olgusunu daha sağlıklı değerlendirmek için, bu süreç üzerinde fikirleriyle etkili olmuş/yön vermiş düşünürleri yakından tanımak önemli olmaktadır. Bu çaba bugün Türk düşüncesinde hakim paradigmalara tarihsel arka planını görme imkanı da verecektir.

Çalışma, Mümtaz Turhan'ın çağdaş Türk düşünce tarihi içinde önemli bir yeri olduğu düşüncesinden hareket etmektedir. Türk düşüncesinin içinde bulunduğu durum, geldiği nokta, tartışılan konular ve getirilen açıklamalar büyük oranda Mümtaz Turhan gibi sosyal bilimciler tarafından belirlenmiştir. Ancak Turhan, bu açıdan yeterince değerlendirilmemiş ve incelenmemiştir. Diğer yandan Turhan üzerine yapılan çalışmalar, belli toplum kesimlerinin kendi düşüncelerine dayanak bulma ve bu düşüncelerin gerisindeki siyaseti meşrulaştırma amaçlıdır. Turhan'ı referans gösterenler, genellikle, kendi siyasi bakış açılarını doğrulamak amacıyla onu gündeme getirmektedirler.⁴ Buna karşılık Mümtaz Turhan'ın yaklaşımına karşıt olanların da, nadiren bile olsa, onun ismini telaffuz ettikleri görülmektedir. Ancak Turhan'a yönelik her iki bakışta da belli problemler bulunmaktadır.

Turhan, son dönemlerde adı sıkça anılan bir düşünce adamıdır. Türk toplumunun yaşadığı değişimi anlamak için Mümtaz Turhan'a başvurulmadığı, yaşadığı dönemde anlaşılamadığı gibi vefatından sonra da anlaşılmadığı ve gereken ilgiyi görmediği belli platformlarda ve kesimlerce dile getirilmektedir. Süreli yayınlar ve internet üzerinde yaptığımız araştırmada Turhan'ın 2000'li yılların başlarından itibaren yeniden gündeme gelmeye başladığı görülmektedir. Yakın bir tarihte adına Türkiye'nin ilk Sosyal Bilimler Lisesi açılmıştır (2003).⁵ Ölüm ve doğum yıldönümleri hatırlanır olmuştur. Türkiye'nin en eski ve köklü sosyoloji bölümü olan İstanbul Sosyoloji'de 1990'lı yıllarda, adını diğer önemli sosyologlarımızla birlikte duyduğumuz bu sosyal bilimcimizin, 2000'li yıllarda daha da öne çıkarak gündeme gelmesi basit bir hatırlama olayı değildir. Kurtuluş Kayalı'ya göre, Türkiye'de düşünce adamlarının gündeme gelmesi hemen her zaman güncel gelişmelerden kay-

⁴ Kurtuluş Kayalı, *Düşüncenin Coğrafyası 1*, Deniz Kitabevi, 2005, s. 42, 47. Kayalı aynı eserinde Gökalep ve Berkes'in de aynı kaygılarla gündeme geldiğini yazmaktadır.

⁵ İstanbul Prof. Dr. Mümtaz Turhan Sosyal Bilimler Lisesi 2003 yılında Türkiye'nin ilk açılan sosyal bilimler lisesi olmuştur. Bu lisenin açılmasının öncülerinden biri, dönemin MEB müsteşarı Prof. Dr. Nejat Birinci, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü hocasıdır. Daha sonra Sakarya'da Cemil Meriç, Erzurum'da Nurettin Topçu, Konya'da Erol Güngör adına sosyal bilimler liseleri açılmıştır.

naklanmaktadır.⁶ 2000’li yıllar, Turhan’ın etkin bir sosyolog olarak öne çıktığı 1950’ler koşullarını çağrıştırmaktadır. Sosyologların belli koşullar altında tekrar gündeme gelmesi, dönemin temel eğilimleriyle ilgili gözükmemektedir.⁷ 1950’lerde Amerika’nın Türk siyaseti ve sosyal bilimler üzerindeki etkisi artık tartışmasız kabul edilen bir gerçektir. Bu dönemde yürütülen Amerikan tarzı modernleşme ve Anglo-Amerikan bilim anlayışı ülkede egemendir.⁸ Bunun dışında alternatif bir arayış yoktur ya da izin verilmemektedir. Bu dönemde muhalif düşünürler baskılanırken yabancı araştırmacılar ülkede yoğun bir araştırma faaliyeti sürdürmektedir.

Son on yıldır AB’ye girme, tartışmasız tek seçim olarak ortaya konmaktadır. (Benzer biçimde, Mümtaz Turhan da 1950’li yıllarda Batılılaşmayı, daha doğrusu Batılılaşmanın belirli bir biçimini biricik kurtuluş yolu olarak görmektedir.) Amerikan ve AB karşıtlığı ve eleştirisi dinazorluk olarak görülmekte ve tasfiye edilmektedir. ABD’de 1950’li yıllarda solcu aydınların yargılanması süreci (McCarthyism) ile Türkiye’de 1950’lerde DP hükümetinin başlattığı ve son dönemde yeniden gündeme gelen yargılama süreçleri arasında bir benzerlik görülmektedir.⁹ Her iki dönemde de liberal söylem ve bu söylemin temsilcileri öne çıkmıştır. 1950’li yıllarda yeni bir tür Batılılaşma adına Cumhuriyet’in ilk dönemi Batılılaşması eleştirilirken 2000’li yıllarla birlikte, bir başka Batılılaşma adına devletin belli eğilimleri, özellikleri ve kurumları eleştiriye uğramaktadır. Kısaca Turhan’ın son dönemlerde hatırlanması ile Avrupa Birliği’ne girme çabası içinde karşılaşılan güçlükler ve kültürel sorunlar arasında bir ilişki kurulabilir.

Turhan’ın son dönemlerde gündeme gelmesinin önemli nedenlerinden biri de, belli toplum kesimlerinin yakın tarihle hesaplaşma içine girmeleridir. Turhan, geçmişe dönük bu hesaplaşma ve eleştirilerde belli toplum kesimlerine bir birikim sunmaktadır. İnkılâplara, buradan Atatürkçülüğe ve rejime yönelik eleştirilerin kuramsal temelini Turhan’da bulmak mümkündür. Bu noktada Turhan, düşünülen ve yapılan işleri doğrulamak ve düşünsel referans sağlamak amacıyla ilgi çekmekte ve bu yönde değerlendirilmektedir.

Mümtaz Turhan gibi bir düşünce adamının değerlendirilmesi elbette bazı zorlukları da içermektedir. Zorluklardan biri Mümtaz Turhan’ın kendisinden kaynaklanmaktadır. Hem bir bilim adamı olarak belli konularda öncülük yap-

⁶ Kurtuluş Kayalı, *a.g.e.*, s. 32, 39, 47.

⁷ *A.g.e.*, s. 39.

⁸ Ufuk Özcan, “Türkiye’de Sosyoloji: Başlıca Akımlar, Dönemler ve Figürler”, *Türk Sosyologları ve Eserleri II, Sosyoloji Yıllığı 20*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 135-136.

⁹ Mümtaz Turhan, 1960’lı yıllarda yazdığı bir yazısında komünizmin yayılmasını önlemek için komünistlerin yargılanması pahasına bu tip mahkemelerin gerekli olduğunu savunmuştur.

ması hem de uzmanlık alanı dışındaki bir disiplin içinde, sosyoloji alanında toplumun temel sorunlarıyla yakından ilgilenmiş olmasıdır. Aynı zamanda belirli bir dönem, bilim adamlığının ötesinde bir dava adamına dönüşmesi de onun görüşlerini izlemek açısından bir güçlük doğurmaktadır. Turhan'ın, yaşadığı dönemdeki önemli siyaset değişiklikleri karşısında aldığı tavrın değişmesi, görüşlerinin siyasal ve toplumsal değişmelere bağlı olarak ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Ancak Turhan'ı ele alan çalışmalar, onu dönem içinde değişen görüşleri açısından değerlendirmemişlerdir. Hâlbuki değişen konjonktüre göre Turhan'ın görüşleri de değişmiştir. Konuları, tartışmaları ve ilgisi değişmiştir. Turhan'ın düşüncesinin siyasetle bağlantısı yeterince değerlendirilmemiş görmezden gelinmiştir. Oysa Türk düşüncesinin siyasetle olan ilişkisi Turhan'da daha net olarak görülebilmektedir. Kendisi ve takipçileri tarafından aksi yölenişe de bu durum değişmemektedir.

Bu çalışma Mümtaz Turhan'ı dönemin koşulları içinde anlama ve açıklama çabasına dayanmaktadır. Amacımız, “sosyolog”, “sosyal psikolog” ve “ideolog” olarak tanıtılan¹⁰ Turhan'ın Batılılaşma anlayışını yakından tanımaktır. Mümtaz Turhan'ın kendi dönemi içinde ortaya koyduğu fikirleri, Türk düşüncesine kazandırdığı belli başlı tartışma konularını ve toplum sorunlarımıza önerdiği çözüm önerilerini tartışmaya açacağız. Bu çerçevede hem onun düşünce dünyasını hem de onun yaşamı ve eserleri üzerinden yaşadığı dönem Türk düşüncesini anlamaya çalışacağız. Onu tarih ve belli ideolojiler önünde haklı ya da haksız çıkarma yönünde bir çaba içinde hiçbir biçimde bulunmamaktayız. Çünkü bu tarz ele alışların Mümtaz Turhan'ı anlamayı zorlaştırdığını, hatta imkânsızlaştırdığını düşünmekteyiz.

Mümtaz Turhan'ın, bir sosyal bilimci olarak Türk düşüncesi üzerinde büyük etkisi olmuştur. Belli sorunları yeni bir yaklaşımla ele almıştır. Özgün tartışmalar başlatmış, yeni konuları gündeme getirmiştir. Kültür, kültür değişimleri ve Batılılaşma üzerine yaptığı çalışmalar döneminin, özellikle de 1950'lerin- bu konudaki en özgün çalışmaları olarak değerlendirilmektedir.¹¹ Yine Batılılaşma konusundaki çalışmaları ve bu konudaki fikirleri büyük tartışmalara yol açmıştır. *Garplılaşmanın Neresindeyiz* adlı eseri Türk Batılılaşmasını tarihsel süreç içinde derli toplu bir şekilde ele alan ilk çalışma olma özelliğine sahiptir. Bir sosyal bilimci olan Mümtaz Turhan, ülkenin ve toplumun temel sorunlarına büyük du-

¹⁰ Emre Kongar, *Türk Toplum Bilimcileri II*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 219. Emre Kongar, Mümtaz Turhan'ı, yaşadığı dönemde kendi “referans grubu” içinde “rakipsiz” olarak nitelemektedir.

¹¹ Ufuk Özcan, “Türkiye’de Sosyoloji: Başlıca Akımlar, Dönemler ve Figürler”, *Türk Sosyologları ve Eserleri II*, *Sosyoloji Yıllığı 20*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 136 ve 139-141.

yarlılık göstermiş, toplum ve ülke problemlerine çözüm aramış ve bu çözüm önerilerini, büyük bir ısrarla, siyasal kadrolara önermiştir. Batılılaşma, eğitim, üniversite, ülke kalkınması, toprak reformu konularında eserler vermiş ve bu yönde geliştirdiği görüşlerini solcu aydınlar karşısında savunmuştur.

Çalışmada genel olarak Mümtaz Turhan'ın bilim adamı yönü ele alınırken, özel olarak onun Batılılaşma konusundaki görüşleri değerlendirilecektir. O her şeyden önce bir bilim adamıdır. Bilimsel çalışmaları da değişen bilim anlayışlarını yansıtmaktadır. Turhan'ı ve tartıştığı konuları anlamak Türk düşüncesinin bugününü anlamak açısından oldukça önemli olacaktır. Kendisi dönemin önemli düşünür ve bilim adamlarından biridir. Mümtaz Turhan'ı ele alışımızın bir nedeni de çalışmalarının çeşitliliği yanında belli sorunlar ve değişimler karşısında aldığı tutumdur. Bilim adamı tavrıyla yaptığı çalışmalar yanında bir fikir ve "ideolog" olarak yaptığı çalışmalar ve yazılar da vardır. Özellikle yaşamının son dönemlerinde "ideolog" olma özelliği öne çıkmıştır. Bu açıdan Turhan'ın ismi belli bir siyasal yaklaşımla özdeşleşmiştir. Kendisi siyasal tartışma ve kamplaşmaların en yoğun yaşandığı yıllarda yaşamıştır. Bu nedenle çalışmamızda Mümtaz Turhan'ı yaşadığı dönem koşulları içinde ve siyasal değişimlere paralel olarak değerlendirmenin daha anlamlı olacağını düşünüyoruz. Çünkü Mümtaz Turhan'ın yaşamı ve eserleri dünya ve Türkiye'deki siyasal değişimlerle koşutluk göstermektedir. Bu açıdan düşünce hayatındaki iki dönemi arasındaki farklılaşma önemlidir. Bu farklılaşma, 1940'lardan başlayarak 1960'lara kadar daha çok bilim adamı yönüyle öne çıktığı ve etkili olduğu dönem ile 1960 sonrasında ülkemizdeki ve dünyadaki değişimlere bağlı olarak daha çok günlük siyasal tartışmalara katıldığı dönem arasında görülmektedir. Bu dönemde ideolojilik yönü ağır basmaktadır. Bilimsel çalışmaları ertelemiştir.

Çalışma önce Turhan'ın nasıl ele alındığını ve hangi bağlamda dile getirildiğini anlamak için süreli yayınlar üzerine bir çalışmayla başlamaktadır. Günümüzde temel başvuru kaynağı olarak görülen internet, gazete ve dergilerde Turhan'la ilgili çıkan yazıların izi sürülerek bir değerlendirme yapılacaktır. Bu değerlendirme bize Turhan'ın hangi çevreler tarafından hangi bağlamda hatırlandığının ipuçlarını verecektir. Ancak çalışmamızda bizzat Mümtaz Turhan'ın yazmış olduğu kitaplar ve dergi yazıları birinci el kaynak olarak kullanılacaktır. Onun üzerine yapılmış tezler,¹² yazılar ve kitaplar çalışmamıza açılım kazandırma açısından ikinci el kaynaklar olarak değerlendirilecektir.

¹² Turhan üzerine son yıllarda üniversitelerde yapılan tezler artmıştır. 1990 yılında, danışmanlığını Baykan Sezer'in yaptığı "Mümtaz Turhan'da Batılılaşma ve Kültür Değişimleri" adlı yüksek lisans tezi Turhan üzerine yapılmış ilk çalışmalardan biridir. Bu çalışma daha 1990'ların başında İstanbul Sosyoloji'nin Turhan'ı önemseddiğini göstermektedir.

Birinci bölümde, “Mümtaz Turhan’ın Bir Sosyal Bilimci Olarak Portresi” ele alınacaktır. Bu çerçevede “Mümtaz Turhan’ın Hayatı, Eserleri ve Kişiliği” önce birincil kaynaklardan, daha sonra da başkalarının anlatımları üzerinden değerlendirilecektir. Birinci bölümün diğer alt başlıkları, ülkemizde belirli bir sosyal bilim geleneğinin temsilcisi konumunda olan Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan ve Erol Güngör arasındaki düşünce ortaklıklarının tartışılmasına ayrılmıştır. Bilindiği gibi Gökalp, Turhan ve Güngör arasında birbirini takip eden bir düşünce çizgisinin varlığı sıklıkla vurgulanmaktadır. Gökalp’in düşünce ve sosyoloji geleneğinin Turhan üzerinden Güngör ve Orhan Türkdoğan’la devam ettiği söylenmektedir. Yine “Ziya Gökalp ve Erol Güngör Arasında Bir Köprü” alt başlığında, Ziya Gökalp-Mümtaz Turhan ile Mümtaz Turhan-Erol Güngör ilişkisi ele alınacaktır. Bu çerçevede Turhan’ın Gökalp ve Gökalpçi sosyoloji anlayışı ile ilişkisi tartışılacak ve Turhan’ın düşüncelerinin sonraki dönemdeki etkileri, öğrencisi Erol Güngör üzerinden anlaşılmaya çalışılacaktır. Bu bölümde Turhan’ın hayatı, düşünce yaşamı ve eserleri, yaşadığı dönemin değişen siyasal ve toplumsal konjonktürüne bağlı olarak ele alınacaktır.

İkinci bölümde Turhan’ın “Osmanlı Batılılaşması ve Dönemleri”yle ilgili görüşlerine yer verilmiştir. Lale Devri, III. Selim dönemi, II. Mahmut dönemi, Tanzimat dönemi, II. Abdülhamit dönemi ve Meşrutiyet dönemi Batılılaşması hakkındaki görüşleri bu bölümde ele alınmıştır.

“Mümtaz Turhan’da Cumhuriyet Dönemi Batılılaşması” başlıklı üçüncü bölüm çalışmamızın merkezi bölümüdür. Bu bölümde Turhan’ın kendi dönemindeki Batıcı düşüncelere yönelik eleştirileri ele alınmıştır. Yine bu bölümde “Mümtaz Turhan’ın Batılılaşma Önerisi” başlığı altında, sosyal bilimcimizin toplum sorunlarımıza getirdiği çözüm önerileri ele alınmıştır. Çalışmanın son kısmında Mümtaz Turhan’ın eserlerinin toplu bir dökümü yapılacaktır.

Hemen belirtelim ki, çalışma Mümtaz Turhan üzerine nihai bir çalışma olma, kendisiyle ilgili her şeyi açıklama gibi büyük bir iddia taşımamaktadır. Gerçekte bir sosyal psikolog olan Turhan, Türk sosyoloji tarihinde sosyolog olarak görülmektedir. Çünkü ele aldığı sorunlar asıl formasyonu olan psikolojinin boyutlarını aşmaktadır. Bireysel problemler üzerinde değil daha genel ülke ve toplum problemleri üzerinde düşünmüştür. Batılılaşma, kültür, kalkınma, eğitim gibi psikoloji içinde kolayca ele alınamayacak konular üzerinde çalışmıştır. Başka deyişle toplum olaylarını bir sosyolog tavrıyla ele almış ve çözüm önerileri de bu disiplinin gereklerine uygun olmuştur. Türk sosyolojisinin her zaman Batılılaşma sorunuyla ilgisi göz önüne getirilirse Turhan’ın bu durumu daha iyi anlaşılacaktır. Düşünce ve görüşlerinin uyandırdığı yankılar da psikoloji çevrelerinden ziyade sosyoloji çevrelerinde yankı bulmuştur. Bu neden-

le de çalışmamız Mümtaz Turhan'ı öncelikle sosyoloji disiplini içinde ele alma çabasına dayanmaktadır.

Son dönem Türk düşüncesinin önemli temsilcilerinden biri olan Mümtaz Turhan üzerine yaptığımız bu çalışmanın, Türk sosyoloji tarihine ve Türk düşüncesinin anlaşılmasına katkı yapacağını umuyoruz.

I. MÜMTAZ TURHAN'IN
BİR SOSYAL BİLİMCİ OLARAK PORTRESİ

MÜMTAZ TURHAN'IN (1908-1969) HAYATI VE ESERLERİ

Mümtaz Turhan, II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 tarihinde, Erzurum'un Horasan ilçesinin Akçataş köyünde dünyaya gelmiştir. Babası memurdur. Ailenin üç erkek çocuğundan en büyüğüdür. Daha küçük yaşlarında dikkatli, duyarlı ve öğrenmeye ilgilidir. I. Dünya Savaşı sürerken Erzurum'un 1916 tarihinde Ruslar tarafından işgal edilmesi üzerine henüz sekiz yaşındayken ailesiyle birlikte Kayseri'ye göç etmiştir. Küçük yaşta savaşın mağduru olmuş ve göçü yaşamıştır. İşgalin ve göçün duygu ve düşüncelerini etkilediği, "Onun müstesna bir vatan sevgisi ve milliyetçilik anlayışında bu hadisenin büyük payı olduğu"¹³ vurgulanmaktadır. İlköğrenim hayatına Kayseri Sultaniyesi'nde yatılı olarak başlayan Turhan, ilk ve orta öğrenimini burada bitirmiştir. Ailesinin Bursa'ya göçmesiyle, Bursa'da başladığı lise tahsilini naklen geldiği Ankara Lisesi'nde 1927 yılında bitirmiştir. Asistanı Sabri Özbaydar'ın aktardığına göre, Bursa Lisesi'nde okurken şair Behçet Kemal Çağlar ve Sait Faik Abasıyanık'ın da karıştığı ve Turhan'ın başını çektiği küçük bir öğrenci olayına karışır. Olayla ilgili "dışardan biri tarafından kışkırtıldığı" şüphesi ile okul müdürü tarafından soruşturulmuştur.¹⁴ Lise yaşamı ile ilgili olarak daha fazla bir bilgi yoktur. Mümtaz Turhan liseyi bitirdikten sonra İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümü'ne yazılmıştır. Sosyoloji konularına olmasa bile toplum olaylarına ilgisi ve duyarlılıkları bu dönemde gelişmiştir. O yıllarda, yeni kurulan genç Cumhuriyetin ihtiyaçları doğrultusunda Avrupa ülkelerine burslu öğrenci gönderilmektedir. Mümtaz Turhan'ın devlet bursuyla yurtdışına özellikle de

¹³ Hasan Küçük, *Türk Milliyetçiliğinin Büyük Önderlerinden Prof. Dr. Mümtaz Turhan Bütün Yönleriyle*, TÜRDAV, İstanbul, 1977, s. 59.

¹⁴ Sabri Özbaydar, "Mümtaz Hocamız", *Tecrübi Psikoloji Dergisi*, Cilt: 8. (Bu yazı Hasan Küçük, *Türk Milliyetçiliğinin Büyük Önderlerinden Prof. Dr. Mümtaz Turhan: Bütün Yönleriyle*, TÜRDAV, İstanbul, 1977, s. 157-169'da yayınlanmıştır.)

II. MÜMTAZ TURHAN'DA OSMANLI BATILILAŞMASI

Mümtaz Turhan, akademik nitelikli çalışmalarından çok belli toplum sorunlarımız konusundaki görüşleriyle tanınmaktadır. Bu sorunların/ konuların başında Turhan'ın ifadesiyle "Garplılaşma" gelmektedir. Batılılaşma süreciyle birlikte düşündüğü, ona eşlik eden hatta iç içe ele aldığı "kültür değişimleri" diğer temel çalışma alanı olmuştur. O, kültür değişimleri ile Batılılaşma arasında sıkı bir ilişki kurmuş, bir anlamda Batılılaşmayı kültür değişimleri üzerinden anlamak ve açıklamak istemiştir.

Turhan, toplumumuzun Batılılaşma serüvenini sosyal bilim disiplini içinde ele alan ilk sosyologumuzdur. Batılılaşmayı tarihi süreklilik içinde ele alma ve anlama çabası içinde olmuştur. Hatta Turhan'a kadar konuyu sistematik bir şekilde ele alan başka bir düşünür çıkmamıştır. Batılılaşmayı tarihle bağ kurarak anlamaya çalışan diğer önemli bir sosyologumuz Turhan'ın en büyük muarızı Niyazi Berkes'tir. Bu iki sosyologumuz 1960'larda su yüzüne çıkan düşünsel kutuplaşmanın iki ucunu temsil etmektedir.⁹⁰ Turhan, iki yüz yıllık Batılılaşma sürecini belli dönemlere (Osmanlı-Türk tarihinde önemli dönüm noktalarına karşılık gelen) ayırarak değerlendirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze Batılılaşma çabamızın başarılı olmadığından hareketle yeni bir tür Batılılaşma stratejisi ortaya koymaya çalışmıştır. Temel çıkış noktası Batılılaşma hareketinin başarısızlığıdır. Bu başarısızlık sadece Osmanlı Batılılaşma süreci için geçerli değil Cumhuriyet Batılılaşma uygulamaları için de geçerlidir.

Turhan'ın Cumhuriyet'e, Cumhuriyet devrimlerine karşı bir tutumu olmadığı, ancak Cumhuriyet'in Batılılaşma pratiği ile ilgili sorunu olduğu görülmektedir. Özünde Batılılaşmaya karşı bir duruşu olmayan Turhan, Tek Parti

⁹⁰ Ufuk Özcan, "Türkiye'de Sosyoloji: Başlıca Akımlar, Dönemler ve Figürler" *Türk Sosyologları ve Eserleri-II, Sosyoloji Yıllığı 20*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 137.

XIX. YÜZYIL OSMANLI BATILILAŞMASI VE DÖNEMLERİ

Turhan, çalışmalarında tarihle ilişki kurabilmiş ender sosyologlarımızdan biridir. Batılılaşma ve kültür değişmesini tarihi bir süreç içinde anlamaya ve açıklamaya çalışması döneminde etkili bir düşünce adamı olarak öne çıkmasını sağlamıştır. Daha çok Osmanlı Batılılaşmasına yer verdiği *Kültür Değişimleri* kitabında konuyu kültür değişimleri açısından değerlendirmiştir. Türk Batılılaşmasını, Türklerin geleneksel ilişki dışında Batı ve Batı toplumlarıyla kurulan yeni bir tür ilişkinin kurulmasıyla başlatır. Turhan, Batı ile olan ilişkilerimizi Batılılaşma adına kurduğumuz ilişki biçiminden farklı olarak değerlendirmektedir.

Turhan'a göre Batılılaşma hareketi yakın zamanlara kadar Tanzimat'la başlatılmıştır. Oysa Batı'ya yönelme aralıklarla da olsa çok eski dönemde başlayıp devam etmiştir. "Garplılaşma hareketine başlangıç olarak münferit kültür unsurlarının, bilhassa teknik vasıtaların iktibası kabul edilecek olursa bunun tarihini elde mevcut vesikalarda kayıtlı olanlara göre on beşinci asra kadar götürmek mümkündür."⁹⁷ Ona göre, Batı ile temasımızı memleketin coğrafi konumu nedeniyle Haçlı seferlerine kadar geri götürmek mümkündür. Batı ile kurulan bu ilişkiler siyaset, savaş sahalarında olduğu kadar ticari alanda da olmuştur. Ancak coğrafi bir temasın sınırlarını aşamayan iki dünya arasındaki mübadele ve iktibaslar Batı'ya doğru hissedilir bir kültür değişmesi meydana getirememiştir. Turhan'a göre, "münferit kültür unsurlarının Osmanlı İmparatorluğu camiası içinde Türkler tarafından şuurlu bir şekilde iktibasını 18. asırla başlatmak" gerekmektedir. Bundan önceki iktibaslar kendi sahalarında teknik tesirler meydana getirmek suretiyle iktisadi ve içtimai bünyede değişmelere sebep olmamış, sadece hazırlayıcı bir rol oynamıştır. Ancak Avrupa kar-

⁹⁷ A.g.e., s. 190.

III. MÜMTAZ TURHAN'DA CUMHURİYET DÖNEMİ BATILILAŞMASI

MEVCUT BATILILAŞMA TARTIŞMALARI: DÖRT FARKLI SEÇENEK

Mümtaz Turhan, Batılılaşma tartışmalarının yeniden ve başka biçimde en yoğun yaşandığı yıllarda temel eserlerini vermiştir. Bu dönem, Batılılaşma modelimizin ve tarzımızın değiştiği yıllara denk düşmektedir. 1950’li yıllarla birlikte Amerikan modernleşmesi ülkemizde etkili olmaya başlamıştır. Turhan’ın bu dönemde yazdığı iki temel kitap bu etkinin izlerini taşımaktadır. *Kültür Değişimleri* kitabında Batılılaşmanın tarihsel süreç içinde geçirdiği aşamaları ve her dönemin analizini yapan Turhan, 1958 yılında yazdığı *Garplılaşmanın Neresindeyiz* kitabında Cumhuriyet’in Tek Partili döneminin ve yaşadığı dönemin Batılılaşma tartışmalarını ele almıştır. Eserinde hem o dönemde yapılan Batılılaşma tartışmalarını, hem de Cumhuriyet dönemi Batılılaşma uygulamalarını eleştiren Turhan, alternatif bir Batılılaşma modeli ortaya koyma çabası içine girmiştir. Önce, yaşadığı dönemdeki, kökleri Osmanlı’ya kadar uzanan farklı Batılılaşma anlayışlarının/ tartışmalarının geçersizliğini ortaya koymaktadır. Bu süreçte özellikle Cumhuriyet dönemi Batılılaşma anlayışlarına karşı köklü eleştiriler getirir. Bu eleştirileri dönemin temel siyasal eğilimleriyle örtüşmektedir. *Garplılaşmanın Neresindeyiz* kitabını yazdığı dönemlerde, 1960’lı yıllardaki siyasal tartışma ortamı yoktur ve bu dönemde Turhan adeta rakipsizdir. Sosyalizm veya komünizm tehlikesi daha azdır. 1950’li yıllarda sol düşünce baskılandığı için Turhan, daha çok Batılılaşma konusuyla ilgilenir. Rahat bir şekilde kültür değişimleri ve Batılılaşmayı savunur ve ilgisi daha çok bu konulara yöneliktir. Bu dönemde “Garpçilik” söylemi öne çıkmaktadır. 1960’lı yılların başından itibaren DP’nin gücünün azalması, sol ideolojik düşüncenin yükselişe geçmesi -en azından T.İ.P. meclise girmiştir- ve Soğuk Savaş koşulları nedeniyle Turhan’ın ilgisi daha çok iç siyasal ve toplumsal tartışmalara yoğunlaşmıştır. 1960’lı yıllardaki eserleri de ağırlıklı olarak bu ilgisinin/ kaygısının ürünüdür.

Batılılaşma, Türk toplumunun iki yüz elli yıllık bir davasıdır. Bu süre içinde Batılılaşma adına belli eğilimler ve alışkanlıklar oluşmuştur. Toplumsal

SONUÇ

“Mümtaz Turhan ve Batılılaşma Tartışmaları” adını taşıyan bu çalışmada Turhan’ın Osmanlı ve Cumhuriyet Batılılaşmasına yönelik yaklaşımları, eleştirileri ve kendisinin ortaya koyduğu alternatif Batılılaşma önerisi ele alınmıştır. Temel konumuz Turhan’da Batılılaşma olmasına rağmen, onu bir bütün olarak ve konjonktüre bağlı anlama çabası hedefimiz olmuştur.

Mümtaz Turhan, yakın dönem Türk düşünce tarihinde ve sosyolojimizde önemli yeri olan bir isimdir. Türk düşünce dünyasında önemli bir dönüm ve kırılma noktasında öne çıkan bir düşünürdür. Meslekten sosyolog olmasa da ele aldığı sorunların sosyolojinin konusu olması ve konuya getirdiği açıklamalar bugün tartışmasız bir şekilde sosyolog olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Bugün sosyal psikoloji çevrelerinde, sosyoloji çevrelerinde anıldığı boyutta anıldığı şüphelidir. Turhan’ın yaşadığı dönemde ve sonrasında düşünce çevrelerinde çok ciddi etkileri olmuştur. Günümüze kadar uzanan ve etkileri devam eden belli görüşlerin sahibidir. Türk sosyolojisinde belli sorun ve konuları Turhan başlatmıştır.

Mümtaz Turhan, bugün adı sıklıkla dile getirilen bir düşünce adamıdır. Günümüzde tekrar gündeme gelmesi basit bir hatırlama olayı değildir. Yaşadığı ve temel eserlerini verdiği dönem koşulları (1950’ler) ile bugünkü koşullar arasında benzerlikler bulunmaktadır. 1950’li yıllar Amerikan tarzı, Batılılaşma/modernleşme çabalarının yoğunlaştığı bir dönemdir. Dönemin özellikleri ile Turhan’ın görüş ve fikirleri bir koşutluk göstermektedir. Temel eserlerini verdiği bu yıllarda Batılılaşmada yeni bir dönem başlamıştır. Tek Parti dönemine karşıt ve eleştirel söylemlerin yoğunlaştığı bir dönemdir.²⁵⁵ Turhan da sosyoloji

²⁵⁵ Turhan, bugünlerden geçmişe baksaydı Batılılaşma tarihimizde 1950’ler sonrasını Batılılaşmada yeni bir dönem olarak değerlendirdi. Turhan, Türk Batılılaşmasında belli yön değişikliklerini bazı başlıklar altında değerlendirmişti. 1950’lerden sonra yeni bir aşamaya geçildiği için bunu da “DP Dönemi ve Sonrası” şeklinde ele alabilirdi.

EK: MÜMTAZ TURHAN BİBLİYOGRAFYASI

A. Doktora Çalışmaları

Über Raumliche Wirkungen von Helligkeits Gefallen, Psychologische Forschung, 1936. (Aydınlık Gradyanlarının Derinlik İdraki Üzerindeki Tesirleri)
A Study of Cultural Change with Special Reference to Turkey, Cambridge University, 1948.

B. Kitapları

E. Kretschmer Konstitüsyon Tiplerinin Münevver Bir Türk Kütlesi Arasındaki Yayılışı, Pedagoji Enstitüsü Çalışmaları, Cilt: I, Türkiye Matbaası, 1940.
Yüz İfadelerinin Tefsiri Hakkında Tecrübî Bir Tetkik, Rıza Coşkun Matbaası, İstanbul, 1941.
Kültür Değişmeleri, Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1951.
Maarifimizin Ana Davaları ve Bazı Hal Çareleri, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1954.
Garplılaştırmanın Neresindeyiz, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1958.
Toprak Reformu ve Köy Kalkınması, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1964.
Atatürk İlkeleri ve Kalkınma, Şehir Matbaası, İstanbul, 1965.
Üniversite Problemi, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1967.

C. Çeviri Kitapları

Kretschmer'den, *Beden Yapısı ve Karakter*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1942.
W. Peters'den, *Ergenlik ve Delikanlılık Çağı*, Rıza Coşkun Matbaası, İstanbul, 1944.
W. Peters'den, *İrk Psikolojisi*, İstanbul, 1944.
Krech, R.S., Crutchfield, E.L. Ballachey'den, *Cemiyet İçinde Fert I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969.
Krech, R.S., Crutchfield, E.L. Ballachey'den, *Cemiyet İçinde Fert II*,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969.

* "Cemiyet İçinde Fert" eserinin ikinci cildi M. Turhan'ın ölümü dolayısıyla eksik kalmıştır. Kitabın 48-54 ve 357-411. sayfaları asistanı Erol Güngör tarafından tercüme edilmiştir.

D. Makaleleri

İ.Ü. Tecrübi Psikoloji Çalışmaları'ndaki Yazıları

- "Kültürde Değişen ve Değişmeye Mukavemet Eden Unsurlar", *İ.Ü. Tecrübi Psikoloji Çalışmaları*, Cilt: 1, İstanbul, 1956.
- "Mustafa Sekip Tunç", *İ.Ü. Tecrübi Psikoloji Çalışmaları*, Cilt: 2, İstanbul, 1958. (Prof. Mustafa Şekip Tunç'un ilmi kişiliği hakkında sitayişkâr bir yazıdır.)
- "Teknik Değişmelerin Sosyal Tesirleri", *İ.Ü. Tecrübi Psikoloji Çalışmaları*, Cilt: 2, 1958.
- "An Experimental Study on the Interpretations of Facial Expression", *İ.Ü. Tecrübi Psikoloji Çalışmaları*, Cilt: 3, İstanbul, 1966.
- "Önsöz", (Sir Frederic Bartlett'in 80. yaşını idrak için yazdığı bir önsözdür), *İ.Ü. Tecrübi Psikoloji Çalışmaları*, Cilt: 4, İstanbul, 1966.
- "Further Considerations Concerning Theories and Experiments on the Recognition of Facial Expressions", *İ.Ü. Tecrübi Psikoloji Çalışmaları*, Cilt: 5, İstanbul, 1966.
- "Aydınlık Gradyanlarının Mekani Tesirleri", *İ.Ü. Tecrübi Psikoloji Çalışmaları*, Cilt: 8, İstanbul, 1970.

Sosyoloji Dergisi'nde Çıkan Yazıları

- "Analysis of the Cultural Changes", *Sosyoloji Dergisi*, Sayı: 6, 1950.
- "Köy Tetkiklerinde Kullanılacak Metodlar Hakkında Bazı Düşünceler", *Sosyoloji Dergisi*, Sayı: 12, 1958.
- "Die Faktoren, die Gruppenbeziehungen beeinflussen (Unter besonderer Berücksichtigung der Türkei)", *Sosyoloji Dergisi*, Sayı: 13-14, 1959.
- "İçtimai Gruplar Arasındaki Münasebetlere Tesir Eden Faktörler", *Sosyoloji Dergisi*, Sayı: 13-14, 1959.

Türk Yurdu'nda Çıkan Yazıları

- "Türk Kültürünün Kaynaklarına İnmek Ne Demektir? -I", *Türk Yurdu*, Sayı: 239, İstanbul, 1954.
- Türk Kültürünün Kaynaklarına İnmek Ne Demektir? -II", *Türk Yurdu*, Sayı: 240, İstanbul, 1955.
- "Osmanlı Medeniyeti Neden durakladı?", *Türk Yurdu*, Sayı: 241, 1955.
- "Hakiki Kıymetlere Doğru", *Türk Yurdu*, Sayı: 246, 1955.
- "Cemiyette Üniversitenin Rolü", *Türk Yurdu*, Sayı: 253, 1956.
- "Üniversitenin Vazifeleri -I", *Türk Yurdu*, Sayı: 254, 1956.
- "Üniversitenin Vazifeleri -II", *Türk Yurdu*, Sayı: 255, 1956.
- "Türk Ocağının 45. Yıldönümü Münasebetiyle Yaptığı Konuşma", *Türk Yurdu*, Sayı: 255, 1956.
- "Türk Talebeleri Üzerinde Müşahedeler -I", *Türk Yurdu*, Sayı: 258, 1956. (Prof. Peters'in konuşmalarının tercümesidir.)
- "Türk Talebeleri Üzerinde Müşahedeler -II", *Türk Yurdu*, Sayı: 259, 1956. (Prof. Peters'in konuşmalarının tercümesidir.)
- "Türk Talebeleri Üzerinde Müşahedeler -III", *Türk Yurdu*, Sayı: 260, 1956. (Prof. Peters'in konuşmalarının tercümesidir.)